

In de drie afgelopen jaren heeft het Instituut voor Sociale Geografie van de Universiteit van Amsterdam zich beziggehouden met onderzoek naar de waterbeheersing in een aantal in de 19^e eeuw gestichte droogmakerijen, alsmede naar de kwaliteit van deze nieuwe landbouwgebieden in de eerste fase van hun ontwikkeling. Uit de literatuur bleek namelijk dat in enkele grote 19^e-eeuwse projecten met waterbeheersing en kwaliteit nogal droevige ervaringen werden opgedaan.

SCHAAL EN KWALITEIT

een vergelijking van de droogmaking en ontginning van drie kleinere Friese veenpolders

A. J. Thurkow

De boerderij Sate Catharina in de Grote Noordwolderveenpolder te Oudega

DE VRAAG REES ECHTER OF HET HIERDOOR GEVORMDE negatieve beeld van de 19e-eeuwse droogmakerij in alle gevallen juist was. Daarom is nagegaan in hoeverre een variatie van factoren als de schaal (omvang) van de polders, de rol van de droogmakers — hetzij partikulieren, hetzij de overheid —, het tijdstip van droogmaking met het oog op de voordeelingen in de bemalingstechniek en de regionale context tot een verschillend resultaat hebben geleid.

Met betrekking tot de invloed van de schaal-faktor werd de hypothese geformuleerd dat in het algemeen in kleinere droogmakerijen in de eerste fase minder en in grotere meer problemen ten aanzien van waterbeheersing en kwaliteit werden ondervonden. De faktor regionale context maakte het noodzakelijk het onderzoek uit te strekken tot verschillende regio's in Nederland. Daarom is reeds aandacht geschonken aan een aantal Hollandse droogmakerijen, maar ook aan de droogmaking en ontginning van enkele Friese meren. In Friesland kunnen de in totaal 13 sinds de 19^e eeuw gekreëerde veenpolders echter naast de gebieden, die uit min of meer natuurlijke meren op het water zijn gewonnen, als een apart type van droogmakerijen worden aangemerkt.¹⁾

Over het ontstaan en de ontwikkeling van de Friese veenpolders is al tamelijk veel gepubliceerd. Gedegen studies, waaronder drie dissertaties, hebben al tot een zekere beeldvorming geleid, zeker ten aanzien van de projecten van grotere schaal (2000-4000 ha).

In het algemeen is het beeld van de ontwikkeling van de grotere veenpolders in hun eerste fase niet onverdeeld gunstig. De waterbeheersing was allesbehalve voldoende, hetgeen de kwaliteit van het land zeer ongunstig beïnvloedde.

In de literatuur wordt dit in sterke mate in verband gebracht met het individuele accent en de geringe planmatigheid, die in het merendeel van de gevallen bij de vervening en de daarop volgende droogmaking kan worden onderkend. Al het land was immers voor de vervening in kultuur en de ene eigenaar wilde wel, maar een ander weer niet direct tot vervening overgaan, nog afgezien van het feit dat niet elk stuk grond voor vervening geschikt was. In samenhang hiermee waren de droogmakingsplannen vaak uiterst globaal en werden niet of pas in een veel later stadium gespecificeerd. Daarom gingen eigenaren van verveende percelen er nogal eens toe over hun grondeigendom zelf te omkaden en met behulp van een eigen molentje droog te

maken. Zij waren daartoe mede in staat, omdat het nivo in de veenpolders door de vervening maximaal circa 2,5 m en veelal minder werd verlaagd. In elk geval ontstond hierdoor binnen de polders een schakering van hoger gelegen niet-verveende gronden, van verveende en nog niet drooggemaakte percelen en van lager gelegen minidroogmakertjes.

Konsekwentie was dat de waterbeheersing in deze polders lange tijd zeer moeilijk bleef en dat de kwaliteit van het land niet hoog werd ingeschat.²⁾

Onder de grote 19^e-eeuwse veenpolders lijkt die van het 4^e en 5^e veendistrikt in Haskerland en Opsterland echter een van dit beeld afwijkende positie te hebben ingenomen. In deze polder is het veen namelijk wel systematisch in aaneengesloten complexen afgegraven, zodat ook de hierop volgende droogmaking direkt planmatig kon worden aangepakt. Dit zou de kwaliteit van de polder als landbouwgebied ten goede zijn gekomen. Volgens het Gedenboek van deze polder ontstond hier althans 'een bloeiende veenpolder' met 'vruchtbare velden en akkers'. Een lichte twijfel met betrekking tot deze positieve uitspraak is geleet op de grondprijzen wel op zijn plaats.³⁾ Toch willen wij op grond van deze uitgesproken positieve waardering voor de Veenpolder van het 4^e en 5^e Distrikt en de negatieve ervaringen in andere grote 19^e-eeuwse veenpolders voorlopig aannemen dat de omvang van de polders geen doorslaggevende invloed heeft uitgeoefend op de waterbeheersing en de daarmee samenhangende landbouwkundige kwaliteit in de eerste tientallen jaren van hun bestaan. Het lijkt echter noodzakelijk deze aanname te toetsen aan de hand van de ontwikkeling in de kleinere 19^e-eeuwse veenpolders. Dan pas kunnen wij met meer recht een uitspraak doen over de geldigheid van onze hypothese terzake van de invloed van een variërende omvang op waterbeheersing en kwaliteit voor de Friese veenpolders.

Wij willen daarom in deze bijdrage de genese vergelijken van drie kleinere 19^e-eeuwse Friese veenpolders. Het gaat daarbij om de Groote Noordwolderveenpolder (879 ha), de Heidenschapsterpolder (219 ha) en de Veenpolder onder Ter Idzardt en Oldewoltholde (1140 ha). Het betreft hier goed vergelijkbare eenheden. De drie polders zijn ongeveer in dezelfde tijd gevormd, verveend, drooggemaakt en ontgonnen. Ze werden met een zelfde soort van windgemaal uitgerust dat tot het einde van de 19^e eeuw in stand bleef; de

gebruikte bemalingstechniek was dus overeenkomstig.

Met betrekking tot de andere door ons relevant geachte factoren lijkt de rol van de overheid in de 19^e eeuw in Friesland een weinig differentiërende invloed op de veenpolders te hebben gehad. Door wetgevendende maatregelen en door oktroïering en reglementering waren de juridische en institutionele kondities in de veenpolders overeenkomstig. Alle veenpolders werden voorzien van een grotendeels gekozen bestuur, dat leiding gaf aan de vervening, de bepodering en de droogmaking. Wel echter werd reglementair uitdrukkelijk individuele droogmaking en ontginning na de vervening toegestaan. Deze typisch Friese contextfaktor werd, zoals reeds vermeld, in sterke mate verantwoordelijk geacht voor een minder gunstige waterstaatkundige en kwalitatieve ontwikkeling in het merendeel van de grotere veenpolders. Wij zullen daarom aan deze faktor ook aandacht schenken. Over de differentiërende werking van verschillende fysisch-geografische kondities geeft de beschikbare literatuur weinig uitsluitsel. Ook deze contextfactoren krijgen aandacht.

Tenslotte willen wij nog opmerken dat de Trijegasterveenpolder (400 ha) weliswaar een 19^e-eeuwse creatie was, maar dat de ei-

genlijke droogmaking hier eerst in 1926 heeft plaatsgevonden met behulp van een modern elektrisch centrifugaal gemaal. Wel is een klein deel van deze polder de zogenaamde Kampen (53 ha) elf jaar eerder met behulp van windkracht drooggemaakt, maar afgezien van de geheel verschillende tijdsomstandigheden, was ook de bemalingstechniek (windmotor) anders dan in de drie eerder genoemde kleinere veenpolders. Daarom is de Trijegasterveenpolder inclusief de Kampen niet in de vergelijking betrokken. De laatste kleinere veenpolder in Friesland te weten die van Delfstrahuizen was geheel een 20^e-eeuws initiatief en werd daarom ook buiten beschouwing gelaten.

De Groote Noordwolderveenpolder

Deze veenpolder in de grietenij Hemelumer Oldephaert en Noordwolde werd in 1834 in het leven geroepen en van een reglement voorzien. Het was in feite een combinatie van twee al bestaande polders te weten de Groote Woud- of Oudegaster Binnen- en Buitenpolder en de Kolderwoldsche polder, die eveneens uit een Binnen- en Buitenpolder bestond. Het gebied met een oppervlakte van 879 ha ligt ingeklemd tussen het Fluessenmeer in het noorden en de zandgronden van

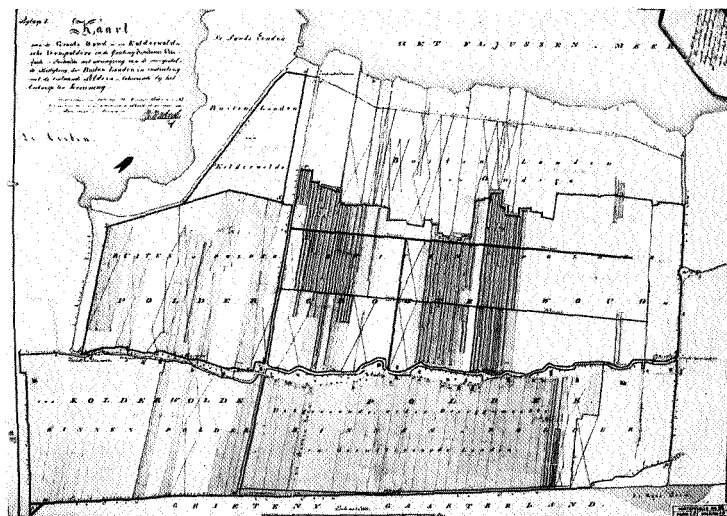

Fig 1. Kaart van de Groote Noordwolder Veenpolder (1834) uit Rijksarchief Friesland no. 11446.

Gaasterland in het zuiden, waarvan het wordt gescheiden door een waterloop met de naam Rien. De hier aanwezige veenlaag varieerde in dikte van circa 1,5 m nabij de Fluessen tot circa 0,4 m bij de Rien. Het veen rustte op een pleistocene zandondergrond en was bedekt met een laag tamelijk zware klei ter dikte van 0,2 tot 0,4 m. Bij de ontvening werd deze klei eerst opzij gezet en later over de grote delen ontveende ondergrond uitgespreid. Al in de 18^e eeuw was men hier begonnen met de winning van veenslik. De vervening geschiedde wel met behulp van de beugel, maar de nivoverlaging bedroeg gemiddeld slechts 0,8 m. Niettemin leidde dit toch tot dras staande percelen na de beëindiging van de vervening. Grondeigenaren gingen er soms toe over om dergelijke percelen met een door henzelf gesticht molentje droog te maken en weer in cultuur te brengen, maar in 1818 besloten de ingelanden van de Woudpolder 'met eenparigheid' om de ontwatering wat meer structureel aan te pakken. Naast de reeds bestaande poldermolen 'Het Oude Stadhuis' stichtten zij op de Riendijk een achtkantige molen met de toepasselijke naam van 'De Hersteller'. Immers deze vijzelmolen moest dienen voor de bemaling van het uitgeveende land. Bij de totstandkoming van de veenpolder in 1834 was mede hierdoor vrijwel al het land dat tot tijdstip geheel was vergraven (circa 124 ha) al weer drooggemaakt en in cultuur gebracht. De grondeigenaren bleven echter ook individueel op dit punt actief. In 1834 waren van de toen aanwezige zeven merendeels kleinere windmolens (de vlucht varieerde van 12 m tot 20 m) drie in partikulier bezit. Fig 1 geeft een goed beeld van de toestand in de polder op dat moment. Reeds vervende en drooggemaakte gronden worden in lichtgrijs en dras staande percelen in donkergrijs aangegeven. Met een kruis werden de percelen gemerkt, die tussen 1834 en 1842 werden drooggemaakt en ontgonnen. Zeer duidelijk komt de individuele perceelsgewijze benadering bij het droogmakings- en ontginningsproces hier tot uiting. De waterstaatkundige werken, die nodig waren in verband met de verdere vervening van de polder konden door de reeds aanwezige infrastructuur in hoofdzaak beperkt blijven tot een verzwareing van de bestaande dijken, de aanleg van een 2880 m lange nieuwe dijk in het noorden en de gefaseerde stichting van drie kapitale windvijzelmolens met een vlucht van 25 m in het laagste deel van de polder aan de Fluessen. Voorts werd de polder in zes reeds afgedijkte delen of kavels ingedeeld hetgeen uit het oogpunt

van waterbeheersing en vlote droogmaking nuttig werd geoordeeld. De vervening is gestaag voortgezet. In 1869 was vrijwel de gehele polder van winbaar slijk ontdaan. In het algemeen zijn het polderbestuur en de ingelanden in de 19^e eeuw over de waterbeheersing zeer tevreden geweest. Het windgemeel dat sinds 1868 uit vier windmolens bestond, voldeed bijbaard zodanig goed, dat er tot 1903 in de vergaderingen van het polderbestuur nimmer sprake is geweest van de introductie van een stoomgemeel. Toen hierover in 1903 voor het eerst werd gediscussieerd, geschiedde dit louter op grond van kostenvergelijkingen en niet uit onbehagen over de bestaande waterstaatkundige toestand. Het heeft tenslotte nog tot 1925 geduurd, voordat men de windmolens door een elektrisch gemeel heeft vervangen. Er zijn niettemin wel eens problemen opgetreden. De ondergrond van de Kolderwoldsche polder lag 0,4 m hoger dan die van de Woudpolder en dit gaf in de laatste polder een enkele maal aanleiding tot klachten, als het polderbestuur onder bijzondere omstandigheden, zoals veel regen of defekte molens, genoopt was een vrije kommunikatie van water tussen deze beide delen toe te laten. Meestal echter handhaafde men in beide delen een verschillend polderpeil, dat later zelfs reglementair werd vastgesteld. In 1857 was de molenkapaciteit te gering geworden voor de bemaling van het zich steeds uitbreidende lage uitgeveende land, dat bij zware regenval regelmatig blank kwam te staan. Door aanpassing van de bestaande twee standmolens aan de Fluessen en door de bouw van een nieuwe standmolen werd hierin afdoende voorzien. Naast de tevredenheid over de waterstaatkundige toestand zijn er vele uitingen over de goede kwaliteit van de drooggemaakte en nieuw ontgonnen gronden geweest. De vermelde laag dekblei was hierbij een belangrijk geachte faktor. Het polderbestuur kwalificeerde deze als 'zeer vrugbaar' en schreef de

spoed, die grondeigenaren toonden om geheel vervende percelen droog te maken en tot weiland te ontginnen, toe aan 'de gunstige specie, die hier bij uitsluiting schijnt te bestaan'. De grond werd na de vervening zelfs produktiever en behaalde een hogere grondprijs dan daarvoor.

De hoofdingenieur van de waterstaat bracht dit overigens in verband met 'de bijzondere vlijt en de noodige bemesting' die de landbouwers op de nieuwe grond aanwendden. Hoe dit ook zij, er was zeker sprake van enthousiasme van de grondeigenaren voor droogmaking en ontginning van hun land. Het is afgezien van de bij de stichting van de veenpolder in het reglement voorgeschreven aanleg van een beperkt aantal waterstaatkundige werken nooit nodig geweest een aanvullend meer specifiek droogmakingsplan te ontwerpen. Dit werd trouwens ten opzichte van de perceelsgewijze aanpak reglementair ook pas als een tweede lijn aangemerkt. In het register van eigenaren uit 1835 werden voor de 107 kadastrale percelen, die tussen 1821 en 1842 geheel werden uitgeveend en vervolgens drooggemaakt, de jaren aangegeven waarin deze situaties werden bereikt. Wij berekenen de gemiddelde periode tussen het moment van volledige uitveening en in kultuurstelling op slechts ruim 1 jaar, uitgaande van de veronderstelling dat deze periode tenminste een half jaar zal zijn geweest in die gevallen, waarin hetzelfde jaar werd vermeld. Cultuur betekende in deze polder wei- of hooiland; van bouwland is geen sprake geweest. De ontwikkeling van de eigendomsverhoudingen illustreert het positieve beeld van de polder. Er was in het geheel geen spectaculaire ontwikkeling van kleingrondbezit als gevolg van lage grondprijzen, zoals beschreven voor een aantal grote veenpolders. Wel nam de betekenis van een in aanvang bestaand grootgrondbezit af, maar dit geschiedde door vererving.

	15 ha	15-35 ha	35-55 ha	55-75 ha	meer dan 75 ha
1835 (n = 24)	63	8	21	4	4
1855 (n = 32)	41	16	38	6	—
1872 (n = 43)	53	21	12	14	—

Tabel 1 — Ontwikkeling aantal eigenaren in de Grootte Noordwolderveenpolder naar de omvang van hun eigendom in procenten.

Bronnen: Register van de Grootte Noordwolderpolder, 1835 (AGNV) Kohieren van polderomslagen 1855 en 1872 (AGNV)

Ook de eigendomscontinuïteit was in deze polder zeer groot. Het was zeer gebruikelijk dat percelen vele tientallen jaren eigendom van dezelfde familie bleven. Ook uit dit gezichtspunt lijkt tevredenheid van de eigenaren met hun grond de boventoon te voeren (tabel 2).

Resumerend is de konklusie dat het beeld van de Groote Noordwolderveenpolder op grond van waterbeheersing en kwaliteit als landbouwgebied als zeer positief moet worden bestempeld.

De Heidenschapsterpolder

De Heidenschapsterpolder ligt ten noorden van het Fluessenmeer deels in de grietenij Hemelum Oldephaert en Noordwolde, deels in Workum en werd in 1856 van een veenpolderreglement voorzien. De fysisch-geografische omstandigheden hebben er echter toe geleid dat de winning van veenslik beperkt bleef tot het zuidelijk deel van de polder. Immers in de hoger gelegen noordelijke helft wordt de hier aanwezige veenlaag bedekt door een tot 0,8 m dikke laag zware klei. In het zuidelijk deel was deze kleilaag veel dunner en kon bij de vervening gemakkelijk opzij worden gezet. De ontvening heeft zich vermoedelijk ook slechts daar voltrokken, waar deze kleilaag zeer dun was of vrijwel ontbrak. Het is opvallend dat in de geraadpleegde archiefstukken nergens naar deze

kleilaag werd verwezen, maar wel naar de opzijetting van 'greidzand' bij de vervening.

In de zuidwesthoek in het Workumse gebied lag de pleistocene zandondergrond op minder dan 1,2 m diepte en circa 0,5 m hoger dan in het zuidelijk en zuidoostelijk deel van de polder.

De winning van klijn of veenslik is ruimschoots begonnen voor de stichting van de veenpolder. Aan de hand van de ontvangen slikgelden is vastgesteld, dat de verveningsactiviteiten voor 1857 veel omvangrijker zijn geweest dan daarna.

De vervening is voortgezet tot 1897 en daarna niet meer hervat. Over de oppervlakte van het volstrekt niet systematisch verveende gebied is de informatie niet eenduidig. Wij houden het echter op circa 40 % van de 219 ha grote polder. Ten behoeve van de vervening heeft men omstreeks 1840 het gebied van lage dijkes voorzien en tegelijkertijd een flinke windvijnelmolen voor de bemaling gesticht (fig 2). De waterstaatkundige werken, die bij de stichting van de veenpolder moesten worden uitgevoerd, behoefden daarom weinig omvangrijk te zijn en bestonden slechts uit een gefaseerde verzware van de bestaande dijkes, alsmede uit de aanleg van een nieuw dijkvak van 650 m lengte in het zuiden. De capaciteit van de windmolen werd voldoende geacht. De nivoverlaging die tengevolge van de vervening werd bewerkstelligd bedroeg

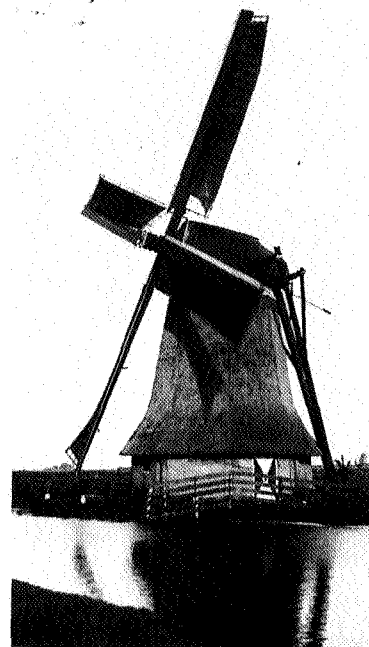

Fig 2. De Heidenschapstermolen, afgebroken in 1930.

	Aantal kad. perc.	Opp. in ha	Aantal werkelijke eigend. mutaties	Aantal normatief mogelijke mutaties	Normatieve Mutatie Index
Groote Noordwolderveenpolder 1835-1899	62	121,577	63,97	1342,92	4,76
Drooggemaakte deel Heidenschapster polder 1857-1899	37,69	94,56	66,8	540,1	12,37
waarvan					
Polder Westerman	4,69	15,82	5,5	67,21	8,20
Overige drooggemaakte perc. in Sektie B Koudum	16	33,58	49,09	229,28	21,41
Hoger gelegen drooggemaakte perc. in Sektie D Workum	17	45,16	12,21	243,6	5,01
Veenpolder onder Ter Idzardt en Oldewoltholde 1856-1899	79	189,1906	35,07	1158,14	3,02
waarvan					
perc. aan Brugsloot of Tjonger laaggelegen	20	44,887	10,68	293,2	3,64
strook middenpercelen	14	31,1566	7,03	205,24	3,43
hogere percelen aan Slingerweg	37	87,525	11,36	542,42	2,09
polder Sickenga	8	25,622	6	117,28	5,12

Tabel 2 — Eigendomscontinuïteit in de Groote Noordwolderveenpolder, het drooggemaakte deel van de Heidenschapsterpolder en het noordoostelijk deel van de Veenpolder onder Ter Idzardt en Oldewoltholde (met inbegrip van de zogeheten 'Oostersche havel')

Bron: Kadastrale perceelsgewijze leggers, kadasterkantoor Leeuwarden. De mutatieindex varieert van 0 (volstrekte eigendomscontinuïteit) tot 100 (geen continuïteit)

gemiddeld slechts 0,8 m. Toch heeft deze betrekkelijk geringe verlaging voor de waterbeheersing in de laagste delen van het verveende gebied de nodige problemen opgeroepen. Er was immers slechts één poldermolen en één officieel polderpeil. Wel heeft het polderbestuur in 1858 aan zekere Hendrik Westerman onder enkele kondities toestemming verleend om zijn laaggelegen verveende land afzonderlijk te bekaden en met behulp van een eigen windmolen te bemalen (fig 3). Rondom deze minidroogmakerij van Westerman (eerst 12 ha, later 15 ha) lagen later veel meer lage uitgeveende percelen, die regelmatig sterk van wateroverlast te lijden hadden. In de jaren tachtig werden herhaaldelijk verzoekschriften tot het polderbestuur gericht om tot bekading en onderbemaling van percelen in dit deel van de polder over te gaan. Het polderbestuur stond dit echter niet toe, overwegend dat er nog circa 60 ha land was 'dat gewoonlijk en bepaaldelijk in den herfst en

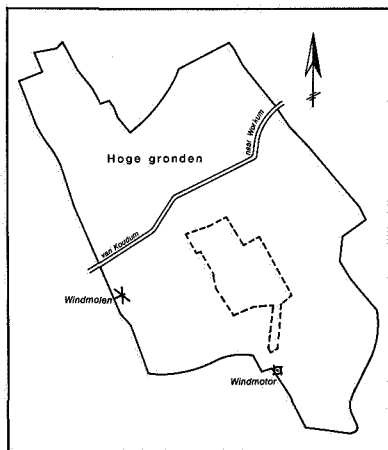

Fig 3. De Heidenschapsterveenpolder in 1913

's-winters het grootste deel polderwater bevatten' en dat dit land te meer als waterberging zou dienen als op de verzoeken werd ingegaan. Het lijkt enigszins op wishful thinking dat aan deze motivatie werd toegevoegd dat de Heidenschapstermolen wel bij machte was alle polderlanden droog te houden. Kennelijk werd het acceptabel geacht dat een deel van de polder elk jaar gedurende vele maanden blank stond.

Men heeft lang aan de windbemaling met één poldermolen en één officieel polderpeil vastgehouden. In de vergaderingen van het polderbestuur is gedurende de gehele 19e eeuw niet éénmaal de mogelijkheid van introductie van een stoomgemaal aan de orde geweest. Zelfs gaf men er de voorkeur aan op het einde van de 19e eeuw voor veel geld ingrijpende herstellingen aan de molen te laten uitvoeren. Toch was er ontevredenheid onder de eigenaren en gebruikers van lage percelen. Pas in 1909 besloot het polderbestuur om de eigenaren van veevende gronden tegemoet te komen door de stichting van een grote Amerikaanse windmolen of windmotor, die volgens aankondiging van het bestuur speciaal moest dienen om het lage land van wateroverlast te bevrijden.

Men stond toe dat het lage land 16 cm lager zou worden afgemalen dan het officiële polderpeil van 1,14 m - zp (zomerpeil van de Friese boezem). De ingelanden van de polder Westerman, die na de bouw van de windmotor hun eigen windmolen hadden afgebro-

ken, hebben vervolgens nog geprobeerd om de windmotor te monopoliseren tot grote ergernis van tenminste één andere eigenaar van laag land, die zich hierover bij Gedeputeerde Staten beklagde. Na uitvoerige correspondentie tussen Gedeputeerden en het polderbestuur over deze kwestie en het besluit om het algemeen polderpeil tot 1,3 m - zp te verlagen, zijn de klachten verstomd. Eerst in 1930 werd besloten de Heidenschapstermolen door een motorgemaal te vervangen. De windmotor, waarmee goede ervaringen waren opgedaan, werd toen gehandhaafd.

Over de landbouwkundige kwaliteit van de drooggemaakte delen van de polder verschaften de geraadpleegde archiefstukken weinig informatie. Ook in deze polder werden geheel uitgevende percelen door de eigenaren gemiddeld na 1 of 2 jaar weer in cultuur gebracht. Het grondgebruik was wei- of hooiland. Gezien de diverse verzoeken tot onderbemaling was er ook behoefte deze gronden tot grotere produktiviteit te brengen. In 1906, dus voor de verbetering van de bemaling, meende de hoofdingenieur van de waterstaat dat *'de bereids in cultuur gebrachte gronden thans zeker niet de minst vruchtbare zijn'*.

Voor een snelle ontwikkeling van kleingrondbezit in de drooggemaakte delen van de polder zijn in de stukken geen aanwijzingen gevonden.

De eigendomscontinuïteit bleek voor alle veevende en drooggemaakte percelen nog wel redelijk hoog, maar toch veel lager dan in de Grootte Noordwolderveenpolder (tabel 2). Gemiddeld wisselden de percelen in een periode van 43 jaar nog geen tweemaal van eigenaar. Er bestaan echter in dit opzicht enkele opmerkelijke verschillen tussen delen van de polder. In het hoger gelegen veevende gebied in het Workumse (de zuidwestelijke hoek) was de eigendomscontinuïteit zeer hoog. In de polder Westerman, waar door de eigen bemaling evenmin van wateroverlast sprake was, werd eveneens een hoge eigendomscontinuïteit berekend. Maar in de lage percelen in het zuiden en zuidwesten, die geen eigen bemaling hadden en waar de produktiviteit van de gronden werd geschaad door het telkenjare langdurig blank staan, is de eigendomscontinuïteit aanzienlijk geringer geweest.

Resumerend kan men vaststellen dat waterbeheersingsproblematiek in de 19^e eeuw in de laagste niet van een eigen bemaling voor-

ziene delen van de polder een konstante ongunstige faktor is geweest voor de produktiviteit van het land. Deze door de eigenaren van deze grond weinig geapprecieerde toestand moet in verband worden gebracht met de aard van de polderbemaling, waarbij slechts één poldermolen ter beschikking stond en één polderpeil werd ingesteld, terwijl door de vergraving van het veen flinke nivoverschillen waren ontstaan. Blijkbaar waren de geschade belangen lange tijd niet sterk genoeg om verandering in de situatie te brengen. Hierbij speelde een rol dat de polder maar voor circa 40 % werd veevend, terwijl de uitgevende percelen niet alle in dezelfde ongunstige positie verkeerden.

De Veenpolder onder Ter Idzardt en Oldeholtwolde

Deze veenpolder gelegen in de grietenij Weststellingwerf ten noordoosten van Wollega werd in 1855 gereguleerd. Reeds vanaf 1840 waren er serieuze pogingen in het werk gesteld hier een veenpolder te creëren, maar er onstond veel vertraging onder andere door verschillen van mening tussen de betrokken partijen over de begrenzing. De bepoldering omvatte tenslotte 1140 ha en bestond niet alleen uit veengrond.

Er zouden uiteindelijk 745 ha tot lage gronden worden uitgevend, die *'als 't ware in een kom vereenigt aan alle zijden door meer of minder hoge zandgronden waren ingesloten'*. Het op een pleistocene zandondergrond rustende veen was van een variërende dikte (maximaal 3m), maar werd meestal niet verder dan 1 à 2 m uitgediept, omdat de onderste laag te veel met zand was vermengd en ongeschikt was voor de turfbereiding. Het veenslik werd overigens van een uitstekende kwaliteit bevonden. De bovengrond of *'vruchtgevende aarde'* bestond uit een donkergekleurde humeuze niet zeer vaste aarde, die niet bijzonder vruchtbaar werd geacht. Al voor de totstandkoming van de veenpolder zijn hier op omvangrijke schaal vereningen uitgevoerd. Fig 4 toont een kaart van een in 1836 door vier ondernemers geëntameerde veenderij in het jaar 1840 met een oppervlakte van circa 100 ha. Deze veenderij was voorzien van lage dijkes en drie molens, die dienden om het waterpeil optimaal af te stemmen op de vervening. Zij werden dus niet gebruikt voor de droogmaking van de veevende gronden.⁴⁾

De veenpolder heeft van meet af aan te lijden gehad van veel wateroverlast. Er was een indeling gemaakt in 8 kavels, die in oppervlakte

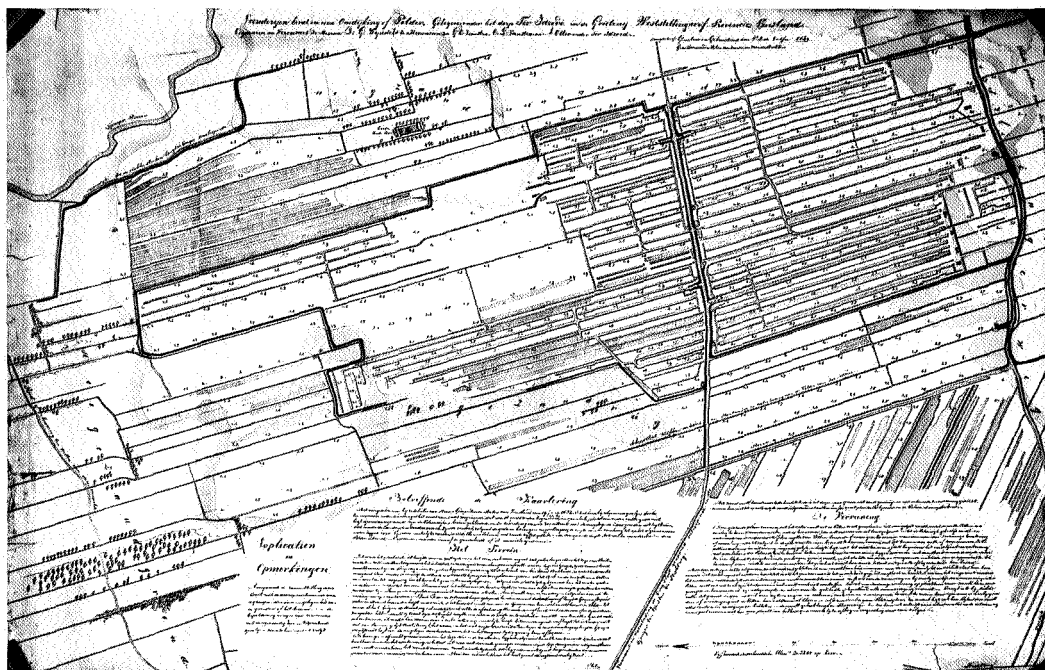

Fig 4. Veenderij onder Ter Idzardt en Oldewoltholde in 1840 uit Rijksarchief Friesland, no 9462.

varieerden van 40 tot 300 ha. In aanvang meende men voor de bemaling te kunnen volstaan met de stichting van twee kapitale windmolens met een vlucht van 22 m te weten een ondermolen voor de droogmaking en -houding van de lage uitgeveende percelen en een bovenmolen, die de polderboezem en de hogere gronden zou bemalen.

Het is echter merkwaardig dat in het plan van bedijking de polderomvang op 940 ha werd gesteld, terwijl in het enkele maanden later tot stand gekomen reglement de polderomvang 1140 ha was zonder dat het aantal molens was uitgebreid. Wellicht was door een ommissie de molenkapaciteit vanaf het begin onvoldoende. In 1860 zag het polderbestuur zich genoopt een derde kapitale malen te stichten voor de bemaling van het lage land. De urgentie blijkt uit het feit dat hiervoor een aanzienlijke schuld moest worden aangegaan, omdat het slikgeldfonds uitgeput was. Deze uitbreiding van het aantal molens nam echter het ernstige waterbezwaar in de lage

landen volstrekt niet weg. Het bleef klachten regenen. In 1878 richtten zich bijvoorbeeld vier grondeigenaren in het noordoostelijk deel van de polder (de zogenaamde Oosterse kavel) per brief tot Gedeputeerde Staten 'wegens den slechten en zelfs onhoudbaren toestand'. Hun 'aangemaakte gronden' stonden jaar in jaar uit in elk geval 's winters, maar soms ook 's zomers diep onder water. Een andere eigenaar had hier in arren moede zijn land maar zelf bedijkt en een molentje gesticht, zonder hiervoor overigens toestemming aan het polderbestuur te hebben gevraagd. Dit was de polder Sickenga. Er werden allengs nog vier partikuliere molens neergezet. De klachten werden bevestigd door de opzichter van de provinciale waterstaat, die na een inspectie ter plaatse meende 'dat de toestand van de polder werkelijk treurig genoemd mag worden'. Het polderbestuur gaf enkele jaren later toe dat in het bijzonder de noordoosthoek van de polder meer de onofficiële functie van bergboezem, dan die van agrarisch produktiege-

bied vervulde. Voor een deel van deze gronden (92,927 ha) is toen via een nieuw droogmakingsplan en met name door een officiële peilverlaging in deze landerijen getracht om verbetering in de situatie te brengen, maar veel heeft dit niet gebaat. Op het einde van de 19^e eeuw klaagde een aantal eigenaren uit die hoek dat 'zij nooit zeker waren van hun gewas, omdat hunne gronden gedurig onder water staan'. Hoewel de wateroverlast in dit deel van de polder culmineerde, ondervonden ook andere lage kavels ernstige hinder. Zo werden het polderbestuur en de ingelanden tenslotte rijp voor de stichting van een stoomgemaal met centrifugaalpomp dat in 1900 is gesticht. Sindsdien is de waterstaatkundige toestand van de polder zeer verbeterd.

Onvoldoende molenkapaciteit was een oorzaak van de wateroverlast, maar niet de enige faktor. Er was namelijk ook een overvloedige toestroming van kwel- en lekwater. De aanwezigheid van hogere zandgronden, die lage-

re uitgevende terreinen omgaven, had een zeer ongunstige invloed. Dit gold des te meer, omdat het wel eens voorkwam dat eigenaren van percelen in de hogere zandgronden bij een hoge boezemwaterstand in de polder des nachts een dammetje doorstaken ten einde hun land op een uiterst gemakkelijke manier van overtollig water te ontlasten echter ten koste van laaggelegen landerijen.

De landbouwkundige kwaliteit van de polder werd door het voortdurende waterbezwaar sterk verminderd. Veel uitgevende percelen konden, als niet tot een eigen bemaling werd overgegaan, slechts zeer extensief als hooiland worden gebruikt. Uit de klaagbrieven spreekt een behoefte tot een intensievere grondbewerking en bemesting, die in de particuliere minidroogmakerijtjes ook wel werd toegepast, maar in de overige lage landen nutteloos werd geacht en daarom achterwege bleef.

Wij berekenden de eigendomscontinuïteit in het gewraakte noordoostelijk deel van de polder. Tot onze verbazing is deze zeer hoog geweest. Het aantal eigendomswisselingen was gedurende een periode van 44 jaar zeer gering. Er is in dit opzicht ook nauwelijks verschil tussen zeer lage landen (langs de Tjonger), hogere percelen (langs de Slingerweg), een zone van tussen hogere en lage gronden liggend en de minidroogmakerij Sickenga (tabel 2).

Het is moeilijk, gelet op het grote aantal klaagzangen hiervoor een verklaring te geven. Wel kunnen wij opmerken, dat de landbouwers op de lage gronden kennelijk grote betekenis hebben gehecht of zijn gaan hechten aan de bemestende waarde van de jaarlijkse overstromingen. Dit was in Friesland in de 19^e eeuw voor grasland niet geheel ongebruikelijk. Met name ten aanzien van de onbedijkte boezem- of buitenlanden zelfs als deze wat hoger waren gelegen, heeft men lang gemeend periodieke inundaties niet te kunnen missen. Hierbij ware te bedenken dat koemest als schaars artikel meestal voornamelijk op bouwland werd toegepast. Wel placht men op grasland terpaarde als bemesting te strooien, maar dit was niet goedkoop. Kunstmest werd in de 19^e eeuw behoudens een enkele proefneming in Friesland niet aangewend. In 1907 ontstond in de noordoosthoek van de onderhavige veenpolder een heftige ruzie, toen een zeer kleine minderheid van de landbouwers (2 van de 132 ha en 2 van de 13 eigenaren/gebruikers) in een behoefte om (kunst)mest op hun land te gaan

gebruiken, het polderbestuur voor het standpunt wist te winnen, om dit deel van de polder's winters niet meer onder water te zetten. Sinds de invoering van het stoomgemaal kon de waterstand in de gehele polder zeer goed worden geregeld, maar men had in deze hoek ervoor geopteerd om het land's winters te inunderen. Voor bepolderd land kan deze benadering als nogal uitzonderlijk worden aangemerkt.

Samenvattend kunnen wij konkluderen dat de waterstaat- en landbouwkundige toestand in de Veenpolder onder Ter Idzardt en Oldewoltholde in de 19^e eeuw weinig gunstig is geweest. Er was in een groot deel van de polder bij voortduring zeer grote wateroverlast. Deze werd vooral veroorzaakt door natuurlijke gegevenheden, zoals reliëfverschillen en een zandige doorlaatbare polderbodem, maar ook door menselijke tekortkomingen op het punt van techniek en organisatie. Desalniettemin was de eigendomscontinuïteit in de polder ook in de laagste delen zeer groot. Dit kan wellicht in verband worden gebracht met een aanpassing van de houding van de landbouwers aan de ongunstige omstandigheden door het ontwikkelen van een voorkeur voor periodieke bevoeiing van het land tot verhoging van de mineraalrijkdom van de bodem.

Besluit

Wij zullen nu de vraag moeten beantwoorden in hoeverre de genoemde factoren in het bijzonder de schaalfactor, maar ook enkele contextfactoren van invloed zijn geweest op de waterbeheersing en op de landbouwkundige kwaliteit in de drie beschreven veenpolders. Wij kunnen dan geen andere konklusie trekken dan dat er tussen de kleinere 19^e eeuwse veenpolders een sterke variatie in mate van waterbeheersing en in kwaliteit heeft bestaan. De schaal van de polders heeft als konstante faktor naar het voorkomt geen grote invloed op de ontwikkeling uitgeoefend. Dit vormt een bevestiging van de voorlopige algemene aanname in de inleiding. Op grond hiervan heeft de geformuleerde hypothese dat in de 19^e eeuw in het algemeen een kleinere droogmakerij minder en een grotere meer problemen ten aanzien van waterbeheersing en daarmee samenhangende landbouwkundige kwaliteit ondervond, niet aan kracht gewonnen. Overigens wijst ook ons onderzoek in een aantal andere Hollandse en Friese droogmakerijen geheel in dezelfde richting.

Welke betekenis moeten wij vervolgens hechten aan die typisch Friese praktijk van de individuele percelsgewijze droogmakingen en ontginningen in de veenpolders?

Zoals vermeld werd deze contextfaktor in de literatuur meermalen verantwoordelijk geacht voor het ontstaan van waterstaatkundige problemen. Het lijkt er echter op dat ook deze faktor weinig doorslaggevend is geweest. In de Groote Noordwolder Veenpolder vond deze praktijk bij uitstek toepassing, maar de kwaliteit van deze polder werd steeds hooggeeroemd.

Welke factoren waren dan wel verantwoordelijk voor de door ons gekonstateerde verschillen in kwaliteit tussen de onderscheiden polders?

In de eerste plaats lijkt ons het verschil in natuurlijk gegevenheden van veel betekenis. In de Groote Noordwolderveepolder was een aanwezige kleilaag zeer bevorderlijk voor de bodemkwaliteit. In de overige besproken veenpolders ontbrak de kleilaag geheel of was in veel geringere mate voorhanden. Belangrijker nog lijken de aanwezige natuurlijke nivoverschillen te zijn geweest. Veenpolders, die begrensd werden door hogere zandgronden, ondervonden hinder van opwelend water, zeker in geval ze een goed doorlaatbare zandbodem hadden, zoals in de Veenpolder onder Ter Idzardt en Oldewoltholde. De moeilijkheden werden in deze polder echter duidelijk door tekortkomingen in organisatie en techniek geïntensiveerd. De polder werd immers niet alleen door hogere zandgronden omgeven, maar had ook binnen zijn dijken complexen van deze gronden. De begrenzing was op deze wijze niet optimaal. Bovendien werd de molenkapaciteit steeds in onvoldoende mate op de ontstane wateroverlast afgestemd. In de tweede plaats willen wij erop wijzen, dat het beleid van sommige polderbesturen een ongunstige invloed heeft gehad op de laaggelegen landerijen binnen de polders. Als er nivoverschillen als gevolg van de vervening binnen de polders ontstonden, leidde dit tot veel problemen en onvrede als er geen bijzondere waterstaatkundige maatregelen in de vorm van een eigen peil of een eigen bemaling van de laagste landen werden getroffen of toegestaan. In de Heidenschapsterpolder was een nivoverlaging van gemiddeld slechts 0,8 m in een deel van het gebied reeds voldoende om de laagste percelen veel wateroverlast te berokkenen. De problemen werden in dusdanige gevallen nog verergerd, doordat eigenaren of gebruikers van hogere gronden de verleiding soms

niet konden weerstaan de lage percelen tijdelijk als bergboezem te gebruiken. Deze klacht werd zowel in de Heidenschapsterpolder als in de Veenpolder onder Ter Idzardt en Oldewoltholde geuit. De polderbesturen in deze veenpolders hebben dus de belangen van een minderheid onzes inziens niet altijd even adequaat behartigd.

Het is echter ook weer niet zo dat de ontstane wateroverlast in delen van de veenpolder in de Friese context altijd als zeer dramatisch werd ervaren. Inundatie van grasland werd in de 19^e eeuw, toen meststoffen nog schaars waren met name in de buitenlanden lang geaccepteerd en zelfs gewaardeerd als middel tot verhoging van de mineraalrijkdom van de bodem. Een periodieke wateroverlast kon dus als deugd met de agrarische bedrijfsvoering worden verbonden. Deze houding van belang voor de buitenlanden lijkt in de lage landen in de Veenpolder onder Ter Idzardt en Oldewoltholde ook een rol te hebben gespeeld. Wellicht laat de hier gekonstateerde hoge eigendomscontinuïteit zich daarmee verklaren.

Onze beschrijving van drie kleinere veenpolders vormt een bevestiging dat er tussen de 19^e droogmakerijen grote verschillen in mate van waterbeheersing en in kwaliteit hebben bestaan. Tevens werd echter het inzicht versterkt dat het moeilijk is deze verschillen met algemene uitspraken op een eenvoudige wijze te verklaren. Er is voortdurend en overal sprake geweest van een oorzakelijke complexiteit.

Drs. A. J. Thurkow is universitair docent van de vakgroep Sociale Geografie van de Universiteit van Amsterdam.

- 1) Soms kan men wel eens enige twijfel koesteren of alle Friese veenpolders wel droogmakerijen in de geijkte betekenis van het woord zijn geweest. Beekman omschreef een droogmakerij als 'een polder ontstaan door droogmaking van een meer of van een uitgeveende plas' (Beekman p. 139). In de Friese context was echter vaak veel meer sprake van percelsgewijze droogmaking, terwijl evenmin voor alle gevallen zeker is of er sprake was van droogmaking of drooghouding van petgaten. Echter in de voor deze polders ontworpen oktrooien en reglementen werd altijd gesproken van bepopering of bedijking, verving en droogmaking.
- 2) Dit complex van verschijnselen wordt in sociaal opzicht niet in alle gevallen negatief beoordeeld. Immers veevende al of niet drooggemaakte percelen konden voor weinig geld worden aangekocht en leenden zich daardoor zeer goed voor de vestiging van kleine niet kapitaalcrachtige boeren, koemelkers en arbeiders. Zelfs is hier en daar sprake geweest van de stichting van kleine boerderijjes op drooggelegde veenpetten uit filantropische over-

wegingen bijvoorbeeld door de Janssenstichting omstreeks 1890 te Nijbeets. P. W. Janssens was een rijke ex-planter, die zich ten doel stelde om behoeftigen een nieuw bestaan te verschaffen

- 3) Het ging de Friese landbouw omstreeks 1853 niet bepaald slecht. Er was een opwaartse trend van de prijzen van landbouwproducten alsmede van pacht- en grondprijzen. De grondprijzen bij de publieke verkoping van de gronden in de eerste drooggemaakte kavel in 1853 waren zeer laag; deze varieerden van f 20 tot f 100,— per ha. In de Grootte Noordwolderveenpolder was dit in 1835 voor drooggemaakt land boven f 400,— per ha.
- 4) Volgens de interessante 'explicatie en opmerkingen' bij de kaart werd de afgestoken bovengrond in bepaalde petten geworpen totdat deze tot het oude nivo werden opgehoogd. Op die wijze kon een derde en doorgaans een vierde deel van de veevende oppervlakte weer tot kultuurland worden gevormd. De overige onder water staande petten konden na een langdurig verlandingsproces te zijner tijd weer als kultuurgebied ter beschikking komen. De produktiviteit van het gebied als geheel zou door deze werkwijze niet worden verminderd. De opgehoogde 'zetgronden' hadden een hogere opbrengst dan het oorspronkelijke veenland en leverden 'een dubbele vries hooi'. Het grietenijbestuur van Weststellingwerf achtte deze werkwijze aanvaardbaar, maar de hoofdingenieur van de waterstaat in Friesland vond deze in strijd met de koninklijke besluiten (1822 en 1823) op het punt van de verving, waarin droogmaking van veevende gronden verplicht was gesteld. Hij was bovendien minder optimistisch over de hoeveelheid teruggewonnen opgehoogd kultuurland en schatte dit op een vijfde à een zesde van de oorspronkelijke hoeveelheid.

Literatuur

- Beekman, A. A. (1932), *Nederland als polderland, Zutphen*.
 Berg, B. K. van den (1933), *Het laagveengebied van Friesland, diss. Utrecht, Enschede*.
 Boer, F. J. de (1953), *Shiednis fan de Lege Feanterij y Opsterlan en Smellingerlan, Fryske Akademy, Leeuwarden*.

Eigenhuis, J. (1907), *Geschiedenis van de Haarlemmermeerpolder, Haarlem*.

Haan, H. de (1956), *Lan, Folk en Pleats. Feanpolder yn Sudwest. It feantsjen yn Hemelumer Oldephaert en Noordwolde. Grote Noordwolderpolder yn Hemelumer Oldephaert en Noordwolde. Idem. De Grootte Noordwolder Veenpolder yn Hemelumer Oldephaert en Noordwolde. In: Friesch Landbouwblad 27-1-1956, 3-2-1956, 10-2-1956, 17-2-1956 en 24-2-1956*.

Oosten, B. (1947), *Een veenpolderbevolking, sociografie van de Grote Veenpolder van Weststellingwerf, diss. Amsterdam, Wollega*.

Spahr van der Hoek (1952), *Geschiedenis van de Friese landbouw, deel I en deel II, Drachten*.

Thurkow, A. J. (1984), *De droogmaking en ontginning van het Wijkmeer in een negentiende-eeuwse perspectief. In: Geplaatst in de tijd, V.U. Amsterdam, p.p. 345-370*.

Thurkow, A. J. (1985), *De Zevenambachtspolder of Nieuwkoopse Droogmakerij, een negentiende-eeuwse staatsproject van formaat. In: Geografisch Tijdschrift, Nieuwe Reeks XIX, pp. 318-332*.

Thurkow, A. J. (1986), *De negentiende-eeuwse droogmakerij als winstobject, een particulier initiatief in Noord-Holland en Friesland. In: II Beaken, Jiergong XLVIII, pp. 24-45 en p. 137*.

Veen, H. N. ter (1925), *De Haarlemmermeer als koloniatiegebied, diss. Amsterdam*.

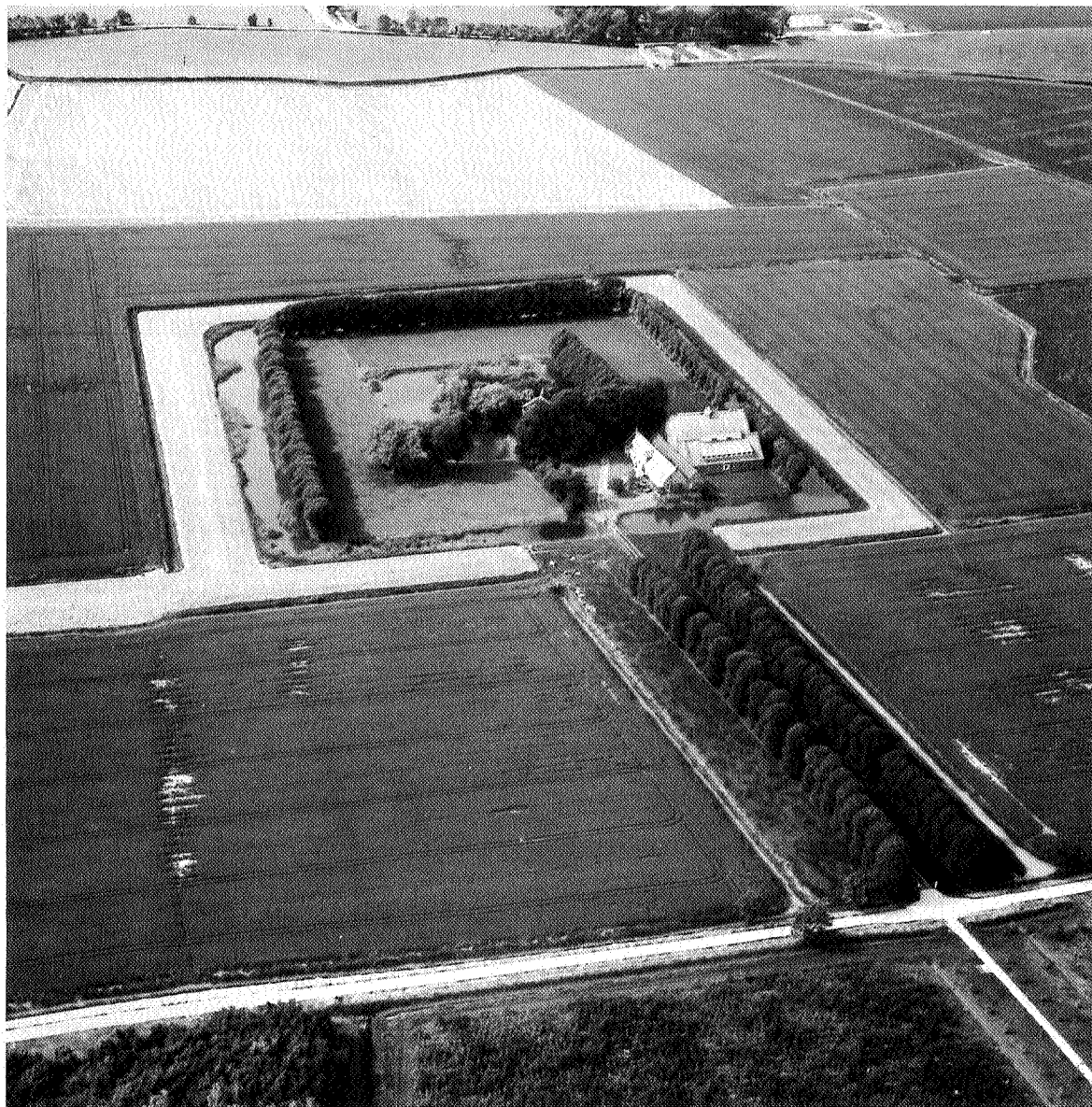
Verslag der Commissie tot het instellen van een hernieuwd onderzoek naar de baten, welke van de afsluiting en droogmaking der Zuiderzee mogen worden verwacht, (1924), 's-Gravenhage.

Wielen, H. G. W. van der (1930), *Een Friese landbouwveenkolonie, bevolkingsstudies van de gemeente Opsterland, diss. Amsterdam*.

Wiskerke, C. (1947), *De droogmaking van den Zuidplas in Schieland. In: Economisch-historische opstellen voor prof. dr. Z. W. Sneller, Amsterdam, pp. 129-152*.

Wouda, D. F. (1951), *Over de afwatering van Friesland en haar geschiedenis, Sneek*.

Woude, B. A. L. van der (1926), *Het 4^e en 5^e veendistrict 1826-1926, Heerenveen*.

NOORDERBREEDTE 89-24